

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου

Σπύρος Καραβάς

doi: [10.12681/deltiokms.134](https://doi.org/10.12681/deltiokms.134)

Copyright © 2015, Σπύρος Καραβάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραβάς Σ. (1992). Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 135–156. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.134>

ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ

Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΨΗΦΟΣ ΣΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Πολιτική ταυτότητα τῶν προσφύγων

Ἡ καταγραφή τῶν πολιτικῶν προτιμήσεων τῶν προσφύγων κατὰ τὸ Μεσοπόλεμο, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν κυρίαρχων τάσεων τῆς ἐκλογικῆς τους συμπεριφορᾶς καὶ τῶν ἐνδεχόμενων ἀποκλίσεων, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει, γιὰ τὴν πρωτεύουσα ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ἄξονα ἀναφορᾶς τὸν πανθομολογούμενο βενιζελισμό τῶν προσφύγων¹. Συνήθως ὁ βενιζελισμὸς αὐτὸς συνδέεται μὲ τὴν ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῆς Καταστροφῆς, γιὰ τὴν ὁποία θεωρήθηκε ὑπεύθυνη ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη. Ἡ «καταστροφή» ὁπωςδήποτε ἔδρασε καταλυτικὰ γιὰ τὸ βενιζελισμό τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν ἢ πολιτικὴ τους ταυτότητα ὅμως δὲν διαμορφώνεται ἐν μία νυκτί.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1922, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας 1910-1920, ὁ ἀλύτρωτος ἑλληνισμὸς ἐν γένει ἀναγνώριζε στὴ βενιζελικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴν καλύτερη ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων του², ἐνῶ τὸ ἀνορθωτικὸ πρόγραμμα τοῦ Βενιζέλου εἶχε ἐνθερμούς ὑποστηρικτὲς σὲ ὅλη τὴν ἑλληνικὴ διασπορά, μὲ τὴν ὁποία ἦταν ὀργανικὰ συνδεδεμένα τὰ ἀστικά στρώματα τῶν μικρασιατικῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν³. Ἐξάλλου τὸ πρῶτο κύμα τῶν προσφύγων, ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία στὴν Ἑλλά-

---

1. Σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς προτιμήσεις τῶν προσφύγων τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου βλ. ἰδιαίτερα G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, σσ. 182-225· D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Χάγη 1962, σσ. 169-196. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1936, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογὲς στὴν Ἑλλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Ἀθήνα, 1985, σσ. 112-119.

2. Βλ. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 198-201.

3. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, σσ. 367-371.

δα ήδη από το 1914⁴, συνδέει τη μοίρα του με το βενιζελισμό. Και εκείνο που θα βαρύνει αποφασιστικά είναι η εποχή του Διχασμού, ιδιαίτερα τα Νοεμβριανά το 1916, όποτε οι πρόσφυγες, άκριβώς ως βενιζελικοί, κυρίως αυτοί, θα δοκιμάσουν στην 'Αθήνα το ρατσισμό των «γηγενών» και θα χρησιμοποιηθούν ως έξιλαστήρια θύματα από τους αντιπάλους⁵. Το «συγκλονιστικό συλλογικό ψυχικό τραύμα» που προκλήθηκε από τα γεγονότα αυτά, καθώς και όσα έπακολούθησαν μετά την έπιστροφή του Βενιζέλου στην έξουσία, «σημάδεψε ανεξίτηλα τις συνειδήσεις»: σφυρηλατήθηκε έτσι «μία παραταξιακή συνείδηση»⁶.

Ο κύριος όγκος των προσφύγων που θα φθάσει στην 'Ελλάδα μετά το '22 θα βρεί μιá εκ των προτέρων διαμορφωμένη κατάσταση: την άποστροφή, το μίσος των γηγενών από τη μία πλευρά, και ένα θύλακα προσφύγων από την άλλη, οι όποιοι είχαν ήδη εγκατασταθεί — και πολωθεί. Ο θύλακας αυτός θα λειτουργήσει ως μοναδική «άγκαλιά» για τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Μέσα σ' αυτή την άγκαλιά έρχεται να εδραιωθεί ό βενιζελισμός των προσφύγων. 'Ασφαλώς συνεπικουρούν ή ίδια ή έμπειρία της καταστροφής καθώς και οι δυσκολίες εγκατάστασης και επαγγελματικής άποκατάστασης και, βέβαια, η άμεση ανταπόκριση της βενιζελικής παράταξης στα ζωτικά και επείγοντα αίτήματα των προσφύγων. Έκει όμως που επιβάλλεται ίσως να έπιμείνει κανείς είναι στην καθολικότητα του φαινομένου. Πράγματι όταν αναφερόμαστε στο βενιζελισμό των προσφύγων μιλάμε για ένα φαινόμενο που άφορα σχεδόν σε όλους τους πρόσφυγες. Πάνω από 9 στους 10 στην περιφέρεια πρωτευούσης το 1926 ύποστηρίζουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη βενιζελική παράταξη, και σχεδόν 10 στους 10 τον ίδιο το Βενιζέλο το 1928 (βλ. πίνακα 1).

Είναι κοινά παραδεκτό ότι οι έκλογικές προτιμήσεις, οι φαινομενικά όμοιες όπως εκφράζονται μέσω της ψήφου, ύπαγορεύονται στην πραγματικότητα από προθέσεις έτερογενείς πολλές φορές, συχνά μάλιστα αντίθετικές. Στην περίπτωση όμως της έκλογικής συμπεριφοράς των προσφύγων ή καθολικότητά της καθαυτή αποκλείει κάθε τέτοια ύπόθεση. Τέτοια καθολικά όμοια «άντιδραση» μόνον *en bloc* μπορούμε να την πραγματευθούμε και ένδεχομένως να την έρμηνεύσουμε. Και σε κάθε άπόπειρα έρμηνείας σημαί-

4. Στην άπογραφή του 1928, σε όλόκληρη τη χώρα καταγράφονται 151.892 πρόσφυγες που έχουν φθάσει πριν από την Καταστροφή, από τους όποιους 17.942 στην 'Αθήνα, τον Πειραιά και την Καλλιθέα.

5. L. Maccas, «Les événements d' Athènes...», *Revue des Deux Mondes*, τ. 38 (1917), σσ. 96-135· επίσης Γ. Βεντήρης, *Η 'Ελλάς του 1910-1920*, 'Αθήνα 1931, τ. Β', σσ. 268-272. Για το ίδιο θέμα ένδιαφέρον επίσης έχει η μαρτυρία του Γ. Σεφέρη, *Χειρόγραφο Σεπτ. '41*, 'Αθήνα 1972, σσ. 10-11.

6. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, 'Αθήνα - Κομοτηνή [1982], σ. 26.

νοντα ρόλο θά είχε άσφαλώς τὸ συλλογικὸ ψυχικὸ τραῦμα γιὰ τὸ ὁποῖο κάναμε ἤδη λόγο.

Οἱ πρόσφυγες στὴν Ἀθήνα

Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν πρωτεύουσα θά προ-καλέσει ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης⁷. Καθὼς τὰ φιλοβενιζελικά τους αἰσθήματα ἦταν ἤδη γνωστά, θεωρήθηκε ὅτι μὲ τὸν ὄγκο τους θά ἀλλοίωσαν τὴν πολιτικὴ φυσιογνωμία τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἐγκατά-σταση 260 χιλιάδων καὶ πλέον προσφύγων στὴν περιοχὴ πρωτεύουσας θά ἀποδοθεῖ στὴν ἐπιθυμία τῶν βενιζελικῶν κυβερνήσεων νὰ ἐλέγξουν πολιτικά τὴν Ἀθήνα.

Πράγματι στὴν Ἀθήνα, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Πειραιά, ἡ βενιζελικὴ παράταξη εἶχε χάσει τὴ μάχη στὴν κρίσιμη ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση τοῦ Νο-εμβρίου τοῦ 1920. Γιὰ 500 περίπου ψήφους οἱ φιλελεύθεροι μειοψήφισαν στὴν Ἀθήνα (48,8%), ἐνῶ στὸν Πειραιά επικράτησαν ἄνετα (53,4%)⁸. Ἀλλὰ καὶ ἐκτός ἀπὸ τὴν προσφάτως κτηθεῖσα πείρα, τὸ γεγονός ὅτι στὴν πρωτεύ-ουσα, οὕτως ἢ ἄλλως, κρίνεται ἕνας σεβαστὸς ἀριθμὸς ἐδρῶν⁹ καὶ κυρίως ὅτι

7. "Ἐσ σημειωθεῖ ὅτι τὸν ὄρο ἀντιβενιζελικὸ κόμμα-παράταξη ἐπιλέγει ὡς ἀντιπροσωπευτι-κότερο ὁ Γ. Σκληρὸς στὴ μελέτη του, *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀλεξάν-δρεια 1919, σσ. 132 κ.ἑξ.

8. Τὰ ποσοστὰ γιὰ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ἔχουν ὑπολογισθεῖ μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα 26 ἐκλογικῶν τμημάτων τῆς Ἀθήνας ἐπὶ συνόλου 49, καὶ 11 τοῦ Πειραιᾶ ἐπὶ συνόλου 18 (56,2% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος ποῦ ἐκφράστηκε). Πηγές: ἐφημερίδα *Ἡμέρα Τεργέστης*, 2.11.1920· *Ριζοσπάστης*, 2.11.1920· *Ἐστία*, 2.11.1920 καὶ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 17.12.1923. Βλ. ἐπίσης Α. Παπαναστασίου, *Δημοκρατία καὶ ἐκλογικὸν σύστημα*, Ἀθήνα 1983, σσ. 27-28 καὶ πίνακα Α' (1923).

Συνοπτικά, μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἔχουμε:

	Ἐκλογικὰ τμήματα	Ψηφισαντες	Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις	Φιλελεύθεροι
ΑΘΗΝΑ	49	40.610	51,2%	48,8%
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	18	17.785	46,6%	53,4%

9. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1928, 1932 καὶ 1933 ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν καθορίσθηκε μὲ βάση τὸν πραγματικὸ πληθυσμὸ τῆς ἀπογραφῆς τῆς 15-16 Μαΐου 1928. Στὶς δύο ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς πρωτεύουσας ἀντιστοιχοῦσε τὸ 12,5 ἕως τὸ 13,5% τοῦ συνόλου τῶν ἐδρῶν σύμφωνα μὲ τὶς εἰδικὲς ρυθμίσεις τῆς ἐκλογικῆς νομοθεσίας. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 καὶ 1936 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐδρῶν καθορίσθηκε ἀπὸ τὸ νόμιμο πληθυσμὸ (ἀριθμὸς δημοτῶν) τῆς τελευταίας κάθε φορὰ ἀπογραφῆς (1920 καὶ 1928 ἀντίστοιχα). Ἔτσι, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σύνολο τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν καὶ τὸ ἐκάστοτε ἰσχύον ἐκλογικὸ μέτρο, στὴν πρωτεύουσα ἀντιστοιχοῦσαν 7,4% τῶν ἐδρῶν στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 καὶ 11,3% τὸ 1936.

ὡς πρωτεύουσα ἀποτελεῖ σύμβολο δύναμης γιὰ τὴν κάθε παράταξη, ἐνισχυεῖ ἀκριβῶς τὴν ἄποψη ποὺ θέλει τὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἐκεῖ ὡς ἀπόρροια καὶ πολιτικῶν διεργασιῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν βενιζελικῶν. "Ἄλλωστε τὴν ἄποψη αὐτὴ συμμαρίζονται καὶ φιλοβενιζελικοὶ μελετητές¹⁰.

Δὲν μπορούμε ἐντούτοις νὰ σταθμίσουμε μὲ ἀκρίβεια σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν Ἀθήνα ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς «ἐκλογικῆς ἐπιχειρήσεως» ἢ ὑπῆρξε «πρακτικὴ ἀναγκαιότητα»¹¹. Εἶναι ἐπίσης παρακινδυνευμένο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ χρόνια 1922-1924, ὁπότε φθάνει ὁ κύριος ὄγκος τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ κατανέμεται στὶς πόλεις καὶ τὴν ὑπαιθρο, μπορούσαν οἱ μὲν ἢ οἱ δὲ νὰ ἔχουν ἐντελῶς σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὸ βαθμὸ τοῦ βενιζελισμοῦ τῶν προσφύγων. Ἡ τάση βέβαια εἶχε διαφανεῖ ἤδη ἀπὸ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1923 (τότε ὅμως ἀπέσχε ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη) καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα τοῦ 1924. Ἀλλὰ μόνο μὲ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν Καταστροφὴ συμμετέχει ὄλο τὸ φάσμα τῶν κομμάτων, ὁ πολιτικὸς κόσμος τῆς χώρας ἀποκτᾶ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τῆς ἀντιβενιζελικῆς ἐφημερίδας *Πρωτὰ* στὶς 13 Νοεμβρίου 1926, λίγες μέρες δηλαδὴ μετὰ τὶς ἐκλογὲς: «Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τελευταίας ἐκλογῆς

Ἑκλογικὲς περιφέρειες πρωτευούσας καὶ ἔδρες, 1926-1936

Ἔτος ἐκλογῶν	1926	1928	1932	1933	1936
— Ἔτος ἀπογραφῆς καὶ πληθυσμὸς ἀναφορᾶς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν	1920 Νόμιμος	1928 Πραγμα- τικός	1928 Πραγμα- τικός	1928 Πραγμα- τικός	1928 Νόμιμος
— Ἑκλογικὸ μέτρο	22.000	25.000	25.000	25.000	20.000
— Βουλευτικὲς ἔδρες ἀνὰ ἐκλογικὴ περιφέρεια:					
πρῶν Δήμος Ἀθηναίων	13	22	22	21	21
πρῶν Δήμος Πειραιῶς	9	10	12	10	13
Σύνολο	22	32	34	31	34
Σύνολο βουλευτικῶν ἐδρῶν	297	250	250	248	300

* Τὸ 1926 στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τοῦ πρῶν Δήμου Πειραιῶς ὑπάγονται οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Ὑδρας, Τροιζηνίας καὶ ἡ νῆσος Σπέτσες· τὸ 1932 οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Τροιζηνίας καὶ Κυθήρων· καὶ τὸ 1936 οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Τροιζηνίας, Κυθήρων, ὁ δῆμος Σπετσῶν καὶ ἡ κοινότητα Ὑδρας.

10. Γ. Δαφνῆς, «Οἱ πρόσφυγες: θαυμάσιο ἀνθρώπινο ὕλικό», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, τχ. 992 (1973), σ. 11. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα πρβλ. Α. Ρῆγος, *Ἡ Β' Ἑλληνικὴ Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικὲς διαστάσεις τῆς πολιτικῆς σκηνῆς*, Ἀθήνα 1988, σ. 231.

11. Ὁ Γ. Δαφνῆς (δ.π., σ. 11) ὑποστηρίζει τὴν ἐκδοχὴ τῆς «ἐκλογικῆς ἐπιχειρήσεως». Ἀντίθετα γιὰ «nécessité pratique» κάνει λόγο ὁ Α. Rodocanachi, *Les Finances de la Grèce et l'établissement des réfugiés*, Παρίσι 1934, σ. 79.

προέκυψε σαφώς ότι άνευ της συνεργασίας των προσφύγων ή “Φιλελευθέρων” δεν θα κατώρθωνε να επιτύχει ούδὲ τὸ ἡμισυ τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν τὰς ὁποίας φέρεται ἐπιτυχοῦσα.»¹²

“Ὅποια κι ἂν ἦταν πάντως τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἐνὸς πέμπτου τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν πρωτεύουσα, μὲ αὐτὴν τὴν ἐγκατάσταση ἀφενὸς θὰ προκύψει μιὰ νέα πραγματικότητα γιὰ τὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα —πραγματικότητα πληθυσμιακῆ, πολεοδομικῆ καὶ κοινωνικῆ¹³— καὶ ἀφετέρου θὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν «ἐθνικὴ ὁμοιογένεια καὶ συνοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ»¹⁴. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς ἓνα ἀπὸ τὰ κρισιμότερα προβλήματα τῆς χώρας μετὰ τὴν Καταστροφή. Ἡ ἐθνικὴ ὁμοιογένεια δὲν ἐπιτυγχάνεται αὐτόματα μὲ τὴ συμφωνία ἀνταλλαγῆς τοῦ 1923, ἀλλὰ παραμένει ζητούμενο σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ δικαστικὴ ἀντιπαράθεση γηγενῶν καὶ προσφύγων κορυφώνεται μετὰ τὸ '22, αὐτὴ καθαυτὴ ἢ «ἐλληνικότητα» τῶν προσφύγων ἀμφισβητεῖται ἔντονα ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς¹⁵.

Ὁ γεωγραφικὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ τὴς Νέες Χῶρες, ποὺ ἐπισημοποιεῖται τὸ 1916 μὲ τὰ χωριστὰ «κράτη» τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποκρυσταλλώνεται καὶ ὡς πολιτικὸς διαχωρισμὸς μὲ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων καὶ τὴ διαδικασία ἐξελληνισμοῦ ἰδιαίτερα τῶν περιοχῶν Μακεδονίας-Θράκης¹⁶. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1926 δίνουν σαφὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς γεωγραφικῆς καὶ πολιτικῆς πόλωσης (βλ. χάρτη 1).

12. Πρβλ. ἐξάλλου τὴ δήλωση τοῦ Ε. Βενιζέλου, τὴν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1928, γιὰ τὴν «μεταστροφή τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ» καὶ γιὰ τὴν βεβαιότητα τοῦ «φρονήματος τῶν προσφύγων»: «Εἶμαι ἀληθῶς συγκινημένος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς γείτονος, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν μίαν καταπληκτικὴν μεταστροφήν ἰδίως εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπὲρ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ μεταξύ τοῦ γηγενοῦς ἀκόμη πληθυσμοῦ, ἐφόσον περὶ τοῦ φρονήματος τῶν προσφύγων οὐδέποτε ἀμφεβάλλομεν» (ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 20 Αὐγούστου 1928).

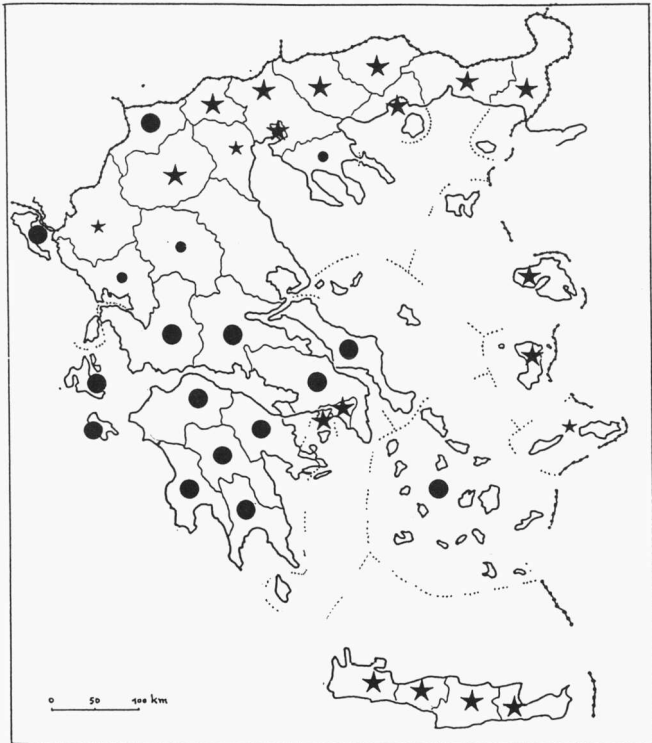
13. Εἶναι γνωστὸς οἱ πολεοδομικὲς καὶ κατ' ἐπέκτασι κοινωνικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας ἢ ἐγκατάστασι τῶν προσφύγων. Γνωστὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασι αὐτὴ θὰ καθοριστεῖ ὁ πολεοδομικὸς ἴστος τοῦ συγκροτήματος καὶ θὰ μπουὶν οἱ βάσεις γιὰ τὰ ὄρια, τὶς ζώνες κοινωνικῆς διάκρισις στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς πρωτεύουσας. Οἱ ἐξελιξίσεις ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν στὶς μεταπολεμικὲς δεκαετίες θὰ καθορίσουν τὸν τρόπο ἀνάπτυξις καὶ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση τοῦ χῶρου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 τῆς μελέτῆς τῆς Λίλας Λεοντίδου, *Πόλεις τῆς σιωπῆς: Ἐργατικὸς ἐποικισμὸς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ 1909-1940*, Ἀθήνα 1989.

14. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 39.

15. Γιὰ περισσότερα βλ. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 193-198. Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις γηγενῶν-προσφύγων στὴν Ἀθήνα, τὶς ὁποῖες δημιούργησε ὁ νόμος γιὰ τὴν ἐπίταξι τῶν ἀκινήτων, βλ. Βίκα Γκιτζελή, *Κοινωνικοὶ μετασηματισμοὶ καὶ προέλευσι τῆς κοινωνικῆς κατοικίας στὴν Ἑλλάδα (1920-1930)*, Ἀθήνα 1984, σσ. 129-132. Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις στὴν ὑπαίθρο χώρα βλ. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Ἄρθρα*, Ἀθήνα 1988, σσ. 790-794· ἐπίσης πρβλ. Α. Ρήγος, *Ἡ Β' Ἑλληνικὴ Δημοκρατία...*, σσ. 223-234.

16. Βλ. ἰδιαίτερα, Α. Πάλλης, *Στατιστικὴ μελέτη περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων Μα-*

ΧΑΡΤΗΣ 1 : Βουλευτικές εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926

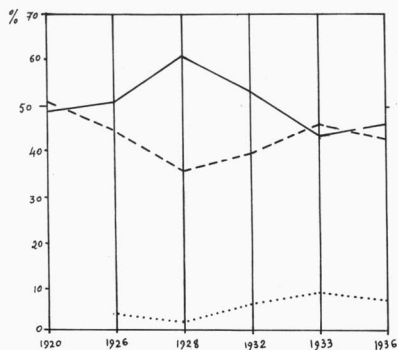

	ΑΠΟΛΥΤΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	ΣΧΕΤΙΚΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ (40% και άνω)
— ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ:	★	★
— ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ:	●	●

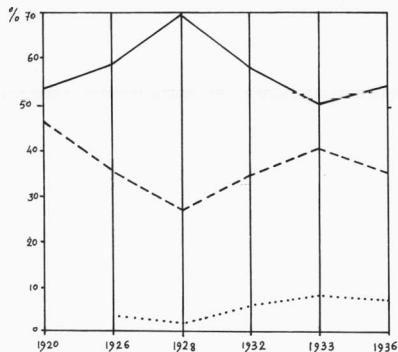
Πηγή: Έπεξεργασία στοιχείων από την Στατιστική των Βουλευτικών Έκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926, Αθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1928.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Έξελιξη τής εκλογικής δύναμης τών τριών πολιτικῶν παρατάξεων τήν περίοδο του Μεσοπολέμου σέ 'Αθήνα και Πειραιά

ΑΘΗΝΑ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ

- Αντιβενιζελική παράταξη
- Βενιζελική παράταξη
- ..... Κομμουνιστική 'Αριστερά

Μοναδική, αλλά σημαντικότερη εξαίρεση αποτελεί η πρωτεύουσα, ο όμφαλός του «κράτους τῶν Ἀθηνῶν». Τὸ σύμβολο τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος ἐκπορθεῖται καὶ βεβηλώνεται ἀπὸ τὴν «προσφυγικὴν ἀγέλην»¹⁷. Ἡ Ἀθήνα δὲν εἶναι πιά ἡ πόλη μόνον τῶν «καθαρῶν» Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πόλη τῶν προσφύγων. Ἄν χρειάστηκαν κάποιες δεκαετίες γιὰ νὰ ἀμβλυθῆι τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ τὶς Νέες Χῶρες, ἂν ἡ «κατάκτηση» τῆς ὁμοιογένειας τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους θὰ μπορούσε σήμερα νὰ θεωρηθῆι πραγματικότητα, αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν πρωτεύουσα. Πράγματι ἡ Ἀθήνα καὶ ὁ Πειραιᾶς εἶναι ἡ μόνη ἀστικὴ περιοχὴ-πόλη τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας ποὺ δέχθηκε τόσο μεγάλο ἀριθμὸ προσφύγων. Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1928 ἓνας στοὺς τρεῖς κατοίκους τῆς περιοχῆς πρωτευούσης εἶναι πρόσφυγας. Στὸ μεγαλύτερο πολεοδομικὸ συγκρότημα τῆς χώρας, ὅπου ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κατοίκων προέρχεται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα¹⁸, θὰ δημιουργηθῆι ἓνας θύλακας προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀπτό παράδειγμα τῆς νέας πραγματικότητος ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάνης: ἡ Ἀθήνα καὶ δι' αὐτῆς ἡ Παλαιὰ Ἑλλάδα εἶναι «καταδικασμένη» νὰ συνειδητοποιήσῃ αὐτὴ τὴ νέα πραγματικότητα καὶ νὰ ἐνσωματώσῃ τοὺς νέους πληθυσμούς.

Ἡ λανθάνουσα ὑπόθεση στὴ σκιαγράφηση τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσφύγων στὸ Μεσοπόλεμο ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἡ παρουσία τῶν προσφύγων στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ δυναμικὴ τῆς ψήφου τους, μὲ τὸν συγκεκριμένο (βενιζελικὸ) προσανατολισμὸ τῆς, ἔρχεται νὰ λειτουργήσῃ ἐξισοροπητικὰ ὡς πρὸς τὴ γεωγραφικοπολιτικὴ ἀντίθεση Παλαιᾶς

κεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὴν περίοδον 1912-1924, Ἀθήνα 1925: τοῦ ἴδιου, ἄρθρο στὴ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 10 («Ἑλλάς»), σσ. 408-410.

17. Ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βλάχου στὴν ἐφ. *Καθημερινή* τῆς 16ης Ἰουλίου 1928: ἀναφέρεται καὶ στὸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 94.

18. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1928, μόνον τὸ 6,3% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας εἶχε γεννηθῆι στὶς Νέες Χῶρες. Ἐντυπωσιακὰ μικρὴ εἶναι ἡ ἀναλογία τῶν περιοχῶν Μακεδονίας-Θράκης:

Τόπος γέννησης τοῦ πραγματικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιφ. πρωτεύουσας	Ποσοστὸ %
Δ. Θράκη	0,1
Μακεδονία	0,7
Ἡπειρος	1,6
Κρήτη	1,9
Νησιά Ἀνατ. Αἰγαίου	2,0
Θεσσαλία	1,1
Ἰπὸλοιπὴ Ἑλλάδα	58,1
Ἐξωτερικὸ	34,5

6,3%

‘Ελλάδας-Νέων Χωρῶν, ἀμβλύνοντας τις ἀντιθέσεις καὶ συνιστώντας μιὰ ἀπὸ τις προϋποθέσεις ἐνοποίησης τοῦ ἐθνικοῦ χώρου¹⁹.

Μποροῦμε ἄραγε σήμερα νὰ φανταστοῦμε τὸ εὖρος, τὴ διάρκεια τοῦ Διχασμοῦ μὲ ὅσα αὐτὸς συνεπάγεται, ἂν μέσα στὴ λογικὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν Νέων Χωρῶν καὶ τῆς διασφάλισης τῶν καινούργιων συνόρων τῆς ‘Ελλάδας τῆς Λωζάνης, οἱ πρόσφυγες τῆς πρωτεύουσας εἶχαν κατανεμηθεῖ καὶ αὐτοὶ στὶς περιοχὲς τῶν Νέων Χωρῶν; Μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια κατανομὴ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ παγιώνονταν τὰ «σύνορα» Παλαιᾶς ‘Ελλάδας καὶ Νέων Χωρῶν· θὰ γίνονταν σύνορα ἀνάμεσα στοὺς «καθαροίμους» Ἕλληνες καὶ τοὺς «τουρκοσπορίτες», σύνορα ἀνάμεσα στὴν «πραγματικὴ» Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑλλάδα «ἐπὶ πιστώσει χρόνου», ἕως ὅτου οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ ἀποκτήσουν «συνείδησιν πολιτικὴν καὶ θέλησιν πολιτῶν ἐλευθέρων»²⁰.

Τάσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου στὴν περιοχὴ πρωτεύουσας

Τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καὶ μέσα ἀπὸ τις πέντε ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις γιὰ τὸ κοινοβούλιο, στὶς ὁποῖες συμμετέχουν ὅλα τὰ κόμματα²¹, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου, σὲ περιορισμένο ὅμως γεωγραφικὸ ἔδαφος²². Κι αὐτὸ γιὰτὶ «ἐκλογικὰ» ἀμιγῶς

19. Γιὰ τὴν «ἐθνοποίηση τῆς ψήφου», δείκτη καὶ ταυτόχρονα μηχανισμό «ἐμπέδωσης ἐνοποιητικῶν προτύπων», βλ. Ἡ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογές...*, σσ. 101-102.

20. Ἐφ. *Καθημερινή*, 19 Ἰουλίου 1928, ἄρθρο τοῦ Γ. Βλάχου· ἀναφέρεται καὶ στὸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 95. Σημειώτεον ὅτι ὁ Γ. Βλάχος, ἀκραιφνῆς ἀντιβενιζελικός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανείζομαι τὴν ἔκφραση, ὀλοκληρώνει τὴ φράση τοῦ λέγοντας «—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συμβεῖ ποτὲ— τότε θὰ δικαιούνται νὰ θεωροῦνται» οἱ πρόσφυγες «μεταξὺ ἡμῶν ὄχι μόνον ὡς ἐκλογεῖς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκλέξιμοι».

21. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1923 ἀπέχει ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη καὶ στὶς ἀντίστοιχες τοῦ 1935 ἡ βενιζελικὴ.

22. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογικῶν τμημάτων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα δημοσιευμένα ἀποτελέσματα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γ.Σ.Υ.Ε. Ἐξαιρεση ἀποτελοῦν οἱ βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 7.11.1926, ὁπότε τὰ ἐπίσημα ἀποτελέσματα ἀναφέρονται μόνον στὶς ἐκλογικὲς περιφέρειες. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὰ στοιχεῖα ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο τῆς ἐποχῆς. Ἀπαραίτητος ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ ἡμερήσιος τύπος γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἐκλογικῶν τμημάτων τῶν ἐπίσημων ἀποτελεσμάτων μὲ τὶς ἐνορίες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν, ἰδιαίτερα γιὰ ἐκεῖνα τῶν ἐκλογῶν τῆς 19.8.1928, 25.9.1932 καὶ 5.5.1933. Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἐπίσημα ἀποτελέσματα δὲν ἀναφέρονται στοὺς ἐγγεγραμμένους (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926), καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπολογισθεῖ τὸ ποσοστὸ ἀποχής. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 ἡ ἀποχὴ στὶς δύο ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς πρωτεύουσας πρέπει νὰ ἦταν τῆς τάξεως τοῦ 15%. Ἡ ἐκτίμησις τοῦ Γ. Κονδύλη γιὰ τὴν ἀποχὴ τοῦ 1926 κυμαίνεται στὰ ἴδια ἐπίπεδα· στὴν ἐφημερίδα *Χρονογράφος* (10 Νοεμβρίου 1926), δηλώνει ὅτι

προσφυγικές γειτονιές, τις οποίες οι πηγές μᾶς επιτρέπουν νὰ μελετήσουμε διαχρονικά, εἶναι μόνον τέσσερις: οἱ ἑνορίες - γειτονιές - συνοικισμοὶ τοῦ Βύρωνα (μαζί με τὸν συνοικισμό Κοπανᾶ), τῆς Καισαριανῆς, τῆς Νέας Ἰωνίας καὶ τῆς Νέας Κοκκινιάς (μετέπειτα Νίκαιας). Οἱ ὑπόλοιποι προσφυγικοὶ συνοικισμοὶ εἴτε δὲν ἔχουν αὐτονομηθεῖ ἐκλογικὰ (ἡ Ν. Φιλαδέλφεια, ἡ Ν. Σμύρνη, ἡ Ν. Ἐρυθραία «αὐτονομοῦνται» τὸ 1936) εἴτε τὰ ἐκλογικὰ τους τμήματα εἶναι «μικτά»²³. Ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ὄροι *προσφυγικός συνοικισμός* καὶ *μικτὸ ἐκλογικὸ τμήμα* χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες στὴν παρουσί-αση τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων²⁴.

Γιὰ νὰ φθάσουμε λοιπὸν σὲ σχετικῶς ἀσφαλῆ συμπεράσματα, τὶς διακυμάνσεις τῆς προσυμφετῆς ψήφου τὴν δεκαετία 1926-1936 θὰ τὶς παρακολουθήσουμε μέσα ἀπὸ τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα τῶν τεσσάρων συνοικισμῶν «ὁδηγῶν».

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς τῶν προσφύγων ἐκλογέων στὸ ἐκλογικὸ σῶμα τῆς πρωτεύουσας εἶναι ὑποχρεωτικὰ προσεγγιστικός, ἀφοῦ ἀκριβῆ στοιχεῖα δὲν ὑπάρχουν. Ἐκεῖνο ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ εἶναι τὸ δυνάμει ἐκλογικὸ σῶμα προσφύγων καὶ γηγενῶν, με βάση τὴν ἀπογραφή τοῦ 1928. Ἔτσι συνάγεται κατόπιν ὑπολογισμῶν ὅτι οἱ ἄνδρες πρόσφυγες ποῦ ἔχουν δικαίωμα ψήφου ἀνέρχονται σὲ 68.000 περίπου, ἐνῶ οἱ γηγενεῖς (βάσει τοῦ νόμιμου πληθυσμοῦ) σὲ 123.000: ἀναλογία δηλαδὴ τῆς τάξεως τοῦ 35%. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀναλογία αὕτη πρέπει νὰ εἶναι μικρότερη, τουλάχιστον

«ἀπέσχον» τῶν ἐκλογῶν 20.000 ψηφοφόροι (15.000 στὴν Ἀθήνα καὶ 5.000 στὸν Πειραιά), δηλαδὴ 14,2% τῶν ἐγγεγραμμένων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι, κατὰ τὸν Κονδύλη, ἦταν πρόσφυγες ποῦ δὲν πρόλαβαν νὰ προμηθευθοῦν τὰ βιβλιάρια τους.

Γιὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926, καθὼς καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἐνοριῶν (ἐνοτήτων ἀνάλυσης) τῆς περιφέρειας πρωτεύουσας τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου βλ. ἀναλυτικὰ τὴν δακτυλόγραφη διδ. διατριβή μου *Évolution du comportement électoral dans l'agglomération d' Athènes (1926-1964)*, Lyon, Université Lumière/Lyon 2, 1989.

23. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὰ ἀποτελέσματα σὲ ὀρισμένα ἐκλογικὰ τμήματα τῆς Ἀθήνας με ἔντονο τὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο: Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 στὰ δύο μικτὰ τμήματα (29^{ος} καὶ 31^{ος}) τῆς ἐνορίας Ἁγίου Δημητρίου Ἀμπελοκήπων, ὅπου ψηφίζουν οἱ πρόσφυγες ἡ συνοικισμοὶ Κουντουριώτη, ἡ βενιζελικὴ παράταξη συγκεντρῶνει τὸ 69% τῶν ψηφισάντων, ἡ ἀντιβενιζελικὴ τὸ 25% καὶ τὸ Ἐνιαῖο Μέτωπο τὸ 5%. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1932, στὸ 47^ο ἐκλογικὸ τμήμα Ἀμπελοκήπων ἡ βενιζελικὴ παράταξη συγκεντρῶνει τὸ 74% τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων, ἡ ἀντιβενιζελικὴ τὸ 15% καὶ τὸ Ἐνιαῖο Μέτωπο τὸ 10,5%. Τέλος στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1936 καὶ στὸ μοναδικὸ τμήμα τῆς ἐνορίας Ἁγίου Χαράλαμπος Πολυγώνου ἡ βενιζελικὴ παράταξη συγκεντρῶνει τὸ 78,8% τῶν ἐγκύρων, ἡ ἀντιβενιζελικὴ τὸ 9,5%, ἡ κομμουνιστικὴ ἀριστερὰ τὸ 9,1% καὶ τὸ Ἐθνικὸν Ἐνωτικὸν Κόμμα τοῦ Κανελλόπουλου τὸ 0,7%.

24. Ἄλλωστε δὲν εἶναι τυχαῖος ὁ διαχωρισμὸς ποῦ γίνεται ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες ἀνάμεσα στὸν ὄρο *συνοικισμοὶ* καὶ τὸν ὄρο *προάστεια*. Στὰ ἀποτελέσματα ποῦ δίνονται τὴν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν κάτω ἀπὸ τὴ στήλη «συνοικισμοὶ» κατανομονται ὅλες οἱ γειτονιές-ἐνορίες με ἄμγιη προσφυγικὸ πληθυσμὸ ἢ με ἔντονη τὴν παρουσία του. Ἀντίθετα στὴ στήλη «προάστεια» βρίσκονται περιοχὲς ὅπως ἡ Κηφισιά, τὸ Χαλάνδρι, τὸ Μπραχάμι κλπ.

για τις εκλογές του 1926 και 1928, δοθέντος ότι ένας αριθμός εκλογικών βιβλιαρίων προσφύγων καθυστέρησε να παραδοθεί. "Αλλωστε, οι ψηφίσαντες εκλογείς σε καμία εκλογική άναμέτρηση δεν ξεπέρασαν τις 150.000. Η διαφορά που προκύπτει άνάμεσα στο δυνάμει εκλογικό σώμα (191.000 το 1928) και τους έγγεγραμμένους (150.000 το 1926) οφείλεται κατά κύριο λόγο στην καθυστερημένη έγγραφή των νέων εκλογέων στους εκλογικούς καταλόγους²⁵. "Αν θεωρηθεί ότι ή καθυστέρηση έγγραφής στην περίπτωση των προσφύγων είναι τής ίδιας τάξης με τους γηγενείς, τότε ή άναλογία των προσφύγων εκλογέων πρέπει να είναι ένας προς τρεις κατά μέσο όρο, με αύξητικές τάσεις όσο περνούν τα χρόνια, άναλογία δηλαδή αντίστοιχη με την παρουσία των προσφύγων στον πραγματικό πληθυσμό τής πρωτεύουσας.

α) Βενιζελισμός και πρόσφυγες

"Όπως ήδη άναφέρθηκε, ο βενιζελισμός των προσφύγων τόσο το 1926 όσο και το 1928 εκδηλώνεται με καθολικό τρόπο (βλ. πίνακα 1). Το 1928 μάλιστα, με το χαρακτήρα δημοψηφίσματος που πήρε εκείνη ή εκλογή λόγω τής επιστροφής του Ε. Βενιζέλου στον πολιτικό στίβο, άγγίζει τα όρια του 100%. Δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν αυτή ή καθολικότητα του φαινομένου άφορα στο σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού τής πρωτεύουσας που μετέχει στις εκλογικές άναμετρήσεις. Το 1926 οι ψηφίσαντες στους τέσσερις συνοικισμούς (9.895 άτομα) αντιπροσωπεύουν περίπου το ένα πέμπτο του δυνάμει εκλογικού σώματος των προσφύγων τής περιφέρειας πρωτεύουσας²⁶. Οί ένδειξεις πάντως συγκλίνουν σε μιá κοινή άντιμετώπιση τής βενιζελικής παράταξης από τους πρόσφυγες, καθώς το ίδιο φαινόμενο το συναντούμε και σε άμειγώς προσφυγικά τμήματα άλλων ένοριών:

1926, 48° έκλ. τμ. 'Αγ. Διονυσίου	90,5%	για	τὴ	βενιζελ.	παράταξη
1926, 62° έκλ. τμ. Ν. Σφαγείων	90,6%	»	»	»	»
1928, 83° έκλ. τμ. Ν. Σφαγείων	94,1%	»	»	»	»

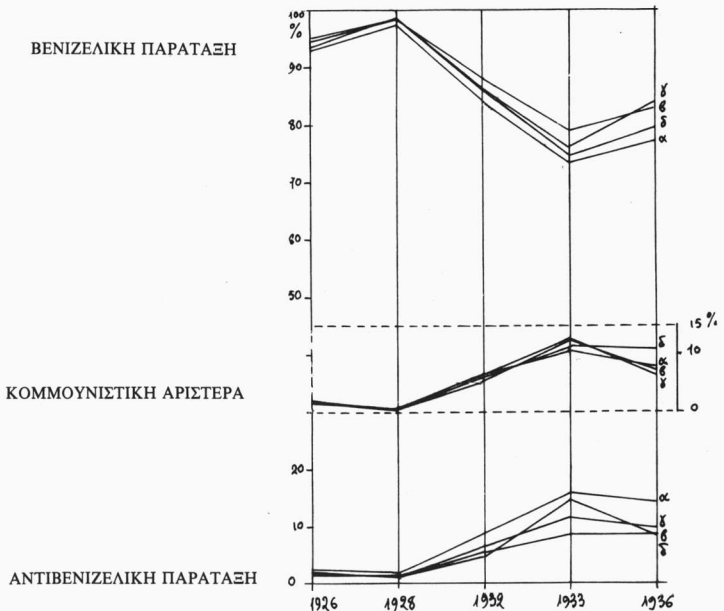
"Αλλωστε σε όλες τις εκλογικές άναμετρήσεις ή βενιζελική παράταξη συγκεντρώνει τα μεγαλύτερα ποσοστά (έκτος των τεσσάρων συνοικισμών) στις ένορίες με έντονο το προσφυγικό στοιχείο. Οί ένορίες-συνοικίες αυτές είναι το Κερατσίνι, ο "Άγιος Διονύσιος στον Πειραιά, το Πολύγωνο, ή Καλλιθέα, ο "Άγιος Θωμάς 'Αμπελοκήπων, το Μοσχάτο. ο Προφήτης 'Ηλίας Καστέλλας κλλ.

Αυτή ή κοινή στάση των προσφύγων δεν παρατηρείται μόνο άπέναντι στη βενιζελική παράταξη· ισχύει και για τις άλλες πολιτικές δυνάμεις: τὴν άντιβενιζελική παράταξη και τὴν κομμουνιστική άριστερά (βλ. πίνακα 1).

25. S. Karavas, *Évolution du comportement électoral...*, σ. 27.

26. Με βάση τὴν υπόθεση ότι το 15% περίπου των δυνάμει προσφύγων εκλογέων δεν έχει λάβει άκόμη τα εκλογικά του βιβλιάρια.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: *Οι διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου σὲ 4 γειτονιὲς τῆς περιφέρειας πρωτεύουσας (1926-1936)*

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

α : ΒΥΡΩΝ

γ : ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ

β : ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ

δ : ΝΕΑ ΚΟΚΚΙΝΙΑ

Μάλιστα ἡ ταύτιση αὐτὴ —καὶ τοῦτο εἶναι τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσφύγων— ἀποτελεῖ κοινὸ παρανομαστὴ καὶ γιὰ τὶς τρεῖς πολιτικὲς παρατάξεις ὁλόκληρη τὴ δεκαετία (βλ. διάγραμμα 2). Βέβαια ἡ «ψαλίδα» τῶν ἀποκλίσεων μεταξὺ τῶν τεσσάρων συνοικισμῶν ἀνοίγει στὴ δεκαετία τοῦ '30, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὶς δύο παρατάξεις τοῦ

Διχασμού, αλλά οι άποκλίσεις κυμαίνονται πάντα ανάμεσα στις 5-7 ποσοστιαίες μονάδες.

Εξάλλου η μοναδική ένδειξη που διαθέτουμε για διαφοροποίηση της έκλογικής συμπεριφοράς στο έσωτερικό του προσφυγικού πληθυσμού αφορά στο συνοικισμό της Νέας Σμύρνης στις εκλογές του 1936. Τα έκλογικά αποτελέσματα στη Ν. Σμύρνη (έπι 1.046 εγκύρων) έχουν ως εξής:

Βενιζελική παράταξη	79,1%
Αντιβενιζελική παράταξη	11,1%
Κομμουνιστική Αριστερά	5,6%
Εθνικό Ένωτικό Κόμμα	4,1%

Αν είχαμε μόνο το σχετικά χαμηλότερο ποσοστό της αριστεράς (πρβλ. τους τέσσερις προσφυγικούς συνοικισμούς του πίνακα 2), ίσως θα ήταν παρακινδυνευμένο να μιλήσει κανείς για διαφοροποίηση της έκλογικής συμπεριφοράς της Ν. Σμύρνης ως προς τις άλλες προσφυγικές γειτονιές, διαφοροποίηση ή όποια εύλογα θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη διαφορετική κοινωνική σύνθεση των προσφύγων που βρίσκονται εγκατεστημένοι εκεί²⁷. Το αυξημένο ποσοστό όμως του Έθνικού Ένωτικού Κόμματος του Π. Κανελλόπουλου στη Νέα Σμύρνη έρχεται να ενισχύσει την υπόθεση αυτή. Πρόκειται άκριβως για το κόμμα που θέλει να εμφανισθεί ως η τρίτη, εναλλακτική, λύση σε σχέση με τα κόμματα του Διχασμού και πρωμοδεύεται αποκλειστικά από τα άστικά στρώματα της Αθήνας²⁸.

Από την άλλη πλευρά ούτε η καθολικότητα του βενιζελισμού των προσφύγων ούτε η ολοκληρωτική αποδοκιμασία της αντιβενιζελικής παράταξης από τους ίδιους έχουν το ισοδύναμό τους στα προπύργια του αντιβενιζελισμού. Σε καμιά περίπτωση οι λαϊκές αντιβενιζελικές συνοικίες των γηγενών δεν θα «μαυρίσουν» σε τέτοιο βαθμό την αντίπαλη παράταξη. Έτσι το 1926, όταν οι προσφυγικές γειτονιές δίνουν στην αντιβενιζελική παράταξη 1,5-2,5%, στις ακραιφνείς αντιβενιζελικές γειτονιές ή βενιζελική παράταξη δεν πέφτει κάτω από 20%²⁹. Κατά κανόνα στις αντιβενιζελικές γειτονιές της περιφέρειας πρωτεύουσής το ποσοστό της βενιζελικής παράταξης κυμαίνεται μεταξύ 30-40%³⁰.

27. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί...*, ιδιαίτερα το κεφάλαιο για τη Νέα Σμύρνη, σσ. 278 κ.έξ.

28. Ας αναφερθεί ότι μόνο στις άστικές συνοικίες της Αθήνας το κόμμα του Π. Κανελλόπουλου συγκεντρώνει 4-10% των εγκύρων ψηφοδελτίων, ενώ στις λαϊκές συνοικίες και τα «περίχωρα» Αθηνών-Πειραιώς ή απήχισή του είναι πολύ περιορισμένη (1-2%). Έντυπωσιακό και συγχρόνως ενδεικτικό είναι το ποσοστό του Έθνικού Ένωτικού Κόμματος στο Ψυχικό: 19,1%. Συνολικά στην περιφέρεια πρωτεύουσής το Ε.Ε.Κ. συγκεντρώνει το 3,2% των εγκύρων ψηφοδελτίων. Βλ. και Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές...*, σσ. 112-113.

29. Μοναδική εξαίρεση τα Νέα Λιόσια και το Καματερό στις εκλογές του 1936.

30. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγει και ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (*Stillborn Re-*

Πάντως οι εκλογές του 1932 αποτελούν τομή ως προς τη μαζικότητα της προσήλωσης των προσφύγων στο βενιζελισμό. «Διαρροές» σημειώνονται και προς το αντίπαλο στρατόπεδο και προς το 'Ενιαίο Μέτωπο' διαρροές που διευρύνονται πέντε μήνες αργότερα, στις εκλογές του Μαρτίου 1933, και διατηρούνται, παρά την κάποια συσπείρωση του βενιζελισμού, στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου. 'Ανάμεσα στα 1926 και 1932, η αντιβενιζελική παράταξη υπερτριπλασιάζει τη δύναμή της στα «κάστρα» του βενιζελισμού, ενώ η κομμουνιστική άριστερά σχεδόν την τετραπλασιάζει. Βέβαια, παρά την εξέισου απότομη και περίπου ισόποση άνοδο των δύο παρατάξεων, έντυπωσιακότερη είναι η αλλαγή της στάσης των προσφύγων έναντι της άριστεράς, αλλαγή που εγκαινιάζεται με τις εκλογές του 1932 και επιβεβαιώνεται το 1933. Γιατί, αν σε σύγκριση με τις υπόλοιπες γειτονιές της πρωτεύουσας ή απόκλιση από τους μέσους όρους του αντιβενιζελισμού παραμένει τεράστια, αντίθετα, σε ό,τι αφορά στην άριστερά, η διαφορά μειώνεται σημαντικά το 1932 και σχεδόν εξαφανίζεται στις εκλογές του 1933. Σημειωτέον ότι αυτή η ροπή προς την άριστερά χαρακτηρίζει ήδη από το 1926 τις λαϊκές γειτονιές γηγενών της πρωτεύουσας, τις ίδιες εκείνες γειτονιές που αποτελούν τα «κάστρα» του αντιβενιζελισμού³¹. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της πολιτικής απήχησης της άριστεράς, βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα πρώτο δείγμα σύγκλισης της εκλογικής συμπεριφοράς προσφύγων - λαϊκών στρωμάτων γηγενών³².

Η μεταστροφή των προσφύγων στις δύο εκλογικές άμετρήσεις και ιδιαίτερα σε εκείνη του 1933 θα στοιχίσει στους φιλελεύθερους την όριστική απώλεια της εξουσίας. Τη στιγμή που η αντιβενιζελική προαγάνδα προσπαθεί να προσελκύσει τους πρόσφυγες με κίνητρο την άποζημίωση, την ίδια στιγμή που ο Ν. Πλαστήρας προσπαθεί να πείσει το Βενιζέλο ότι στηριζόμενος στους πρόσφυγες των συνοικισμών θα μπορούσε να επιβάλει τη δικτατορία του, αφού «εις τας 'Αθήνας έπλειοψήφουν οι Λαϊκοί»³³, η

---

public..., σσ. 182-185). Με τη μέθοδο της παλινδρόμησης υπολογίζει την κατανομή της προσφυγικής και γηγενούς ψήφου σε πανελλαδικό επίπεδο (έκτος 'Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης) στις βουλευτικές εκλογές του 1928, 1932, 1933 και 1936. Πιο συγκεκριμένα, ενώ, κατά προσέγγιση, 67% των προσφύγων (το 1933) ως 91% (το 1928) ψηφίζουν τη βενιζελική παράταξη, οι γηγενείς, στη χειρότερη περίπτωση (1936), ψηφίζουν την ίδια παράταξη σε ποσοστό 40% περίπου.

31. 'Ενδεικτικά αναφέρω ότι στις εκλογές του 1926 η 'Αγία Μαρκέλλα Βοτανικού δίνει στο 'Ενιαίο Μέτωπο 11,5%, ο 'Άγιος 'Αρτέμιος Γούβας 10,2%, η 'Αγία Σοφία Ταμπουριών στον Πειραιά 8,7%, ενώ ο μέσος όρος του 'Ενιαίου Μετώπου στην περιφέρεια πρωτεύουσας είναι 3,8%.

32. 'Αντίθετα σε πανελλαδικό επίπεδο ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (*Stillborn Republic...*, σ. 217) υπολογίζει ότι οι πρόσφυγες εργάτες στις βουλευτικές εκλογές του 1928, 1932, 1933 και 1936 φαίνεται να υποστηρίζουν το ΚΚΕ περισσότερο από τους γηγενείς εργάτες.

33. *Τα κείμενα του 'Ελευθερίου Βενιζέλου*, έπιμ. Στεφ. Ι. Στεφάνου, 'Αθήνα 1984, τ. 4, σσ. 593 κ.έξ.· πρβλ. Γ. Δαφνής, *'Η 'Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, 'Αθήνα 1955, τ. 2, σ. 183.

προσφυγική μετατόπιση, ειδικά στην Ἀθήνα, θὰ σηµάνει τὸ τέλος τῶν φιλελευθέρων καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ε. Βενιζέλου στὴν ἐξουσία.

Πράγματι ἡ μάχη τῆς Ἀθήνας, ὅπου διακυβεύονταν 21 ἔδρες, θὰ κριθεῖ ἀπὸ μερικὲς ἑκατοντάδες ψήφους περισσότερες πού θὰ συγκεντρώσει ἡ Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις τῶν ἀντιβενιζελικῶν. Μόνο μία ἔδρα θὰ κατορθώσει νὰ ἀποσπάσει ἡ βενιζελική παράταξη, ἐνῶ οἱ ἄλλες 20 θὰ κερδισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀντιβενιζελικούς, οἱ ὅποιοι καὶ θὰ κατακτήσουν ἔτσι τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Μὲ τὰ ἀντίστροφα ἀποτελέσματα θὰ πλειοψηφοῦσε ἡ βενιζελική παράταξη³⁴. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι σὲ τρεῖς μόνο προσφυγικὲς γειτονιὲς τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας τῶν Ἀθηνῶν (Βύρωνα, Καισαριανή, Νέα Ἰωνία) ἡ βενιζελική παράταξη θὰ χάσει μεταξὺ 1932 καὶ 1933 χίλιες περίπου ψήφους: τὴ μάχη τῆς Ἀθήνας ἡ Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις κερδίζει τὸ 1933 γιὰ 1.650 ψήφους κατὰ μέσο ὄρο (1,7% ἐπὶ τῶν ψηφισάντων). Δικαιολογημένα λοιπὸν ἡ *Βραδυνή* (5 Μαρτίου 1933) ἀναφερόμενη στὶς προσφυγικὲς γειτονιὲς τῆς Ἀθήνας σημειώνει: «οἱ συνοικισμοὶ φαίνεται ὅτι μᾶς δίδουν περισσότερον ἀπ' ὅ,τι ἐχρειαζόμεθα διὰ νὰ κερδίσωμεν θριαμβευτικῶς τὴν νίκην τῆς σημερινῆς ἐκλογῆς».

Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1936, μετὰ τὰ ἀποτυχημένα βενιζελικὰ κινήματα καὶ μετὰ τὴν κατάργηση τῆς «Ἀβασιλεύτου», ἡ ἐκ νέου συσπείρωση τῶν προσφύγων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ στὴ βενιζελική παράταξη θὰ σηµάνει καὶ ἀντίστοιχη μείωση τῆς ἐκλογικῆς δυνάμει τῶν δύο ἄλλων πολιτικῶν παρατάξεων. Δύο σημεῖα πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀπὸ τὴ συσπείρωση αὐτῆ. Τὸ ἓνα ἔχει σχέση μετὸ μέγεθος - τὸν ὄγκο τῆς ἐπιστροφῆς. Τὸ 1936 ἡ ἄνοδος τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς τέσσερις προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς εἶναι, σὲ σχέση μετὸ 1933, τῆς τάξεως τοῦ 6%. Δὲν καταφέρνει δηλαδὴ νὰ συσπειρώσει οὔτε κἀν τοὺς βενιζελικοὺς ψηφοφόρους τοῦ 1932, ὅταν ἤδη εἶχαν ἀρχίσει οἱ ἀπώλειες τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ τὸ 1932 τὰ ποσοστὰ τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως κυμαίνονται στοὺς ἴδιους συνοικισμοὺς γύρω στὸ 86%, τὸ 1936 τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 81%. Συγκριτικὰ μάλιστα μετὶς ἐκλογῆς τοῦ 1926, ἡ δύναμη τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς πρόσφυγες ἔχει μειωθεῖ τὸ 1936 κατὰ 15%. Ἐνα μέρος λοιπὸν τῶν προσφύγων φαίνεται

34. Τὸ πλειοψηφικὸ σύστημα πού ἐφαρμόστηκε στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 5^{ης} Μαΐου 1933 ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη κατανομὴ ἐδρῶν:

— Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις	136	ἔδρες
— Ἐθνικὸς Συνασπισμὸς	110	»
— Ἀγροτικὸ Κόμμα Ἑλλάδος	2	»
	Σύνολο	248

Στὴν περίπτωσή πού θὰ πλειοψηφοῦσαν οἱ βενιζελικοὶ στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τῆς Ἀθήνας, ἡ κατανομὴ θὰ ἦταν ἡ ἑξῆς: Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις 116 ἔδρες, Ἐθνικὸς Συνασπισμὸς 130 ἔδρες καὶ Ἀγροτικὸν Κόμμα Ἑλλάδος 2 ἔδρες.

ὅτι ἔχει ἀποσκιρτήσει ὀριστικά ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ βενιζελισμοῦ στὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου.

Τὸ δεύτερο σημεῖο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν ἴδιο τὸ χαρακτήρα τῆς συσπείρωσης, ἢ ὅποια μοιάζει νὰ πραγματοποιεῖται ιδιαίτερα εἰς βάρος τοῦ Ἐνιαίου Μετώπου. Πράγματι ἐνῶ ἡ ἀντιβενιζελική παράταξη στοὺς τέσσερις συννοικισμούς χάνει τὸ 1936, σὲ σχέση μετὰ τὸ 1933, περίπου 1 στοὺς 6 ψηφοφόρους, οἱ ἀντίστοιχες ἀπώλειες τοῦ Ἐνιαίου Μετώπου εἶναι σχεδὸν 1 στοὺς 3. Τὸ γεγονός εἶναι ιδιαίτέρως σημαντικό καὶ φαίνεται νὰ ἀφορᾷ μόνο στὸ προσφυγικὸ ἐκλογικὸ σῶμα, ἀφοῦ οὔτε στὸ ἐπίπεδο τῶν δύο ἐκλογικῶν περιφερειῶν τῆς πρωτεύουσας οὔτε πανελλαδικὰ παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο μὲ αὐτὴν τὴν ἔνταση. Συνολικὰ στὴν Ἀθήνα ἡ πτώση τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς εἶναι τῆς τάξης τοῦ 20% ἐπὶ τῆς δυνάμεώς της τὸ 1933, στὸν Πειραιᾶ 10%, καὶ πανελλαδικὰ μόνο 4%. Οἱ προσφυγικὲς «διαρροὲς» ποὺ σημειώθηκαν πρὸς τὸ ἀντιβενιζελικὸ στρατόπεδο στὴ δεκαετία τοῦ '30 ὀριστικοποιοῦνται τὸ 1936, ἐνῶ ἀντίθετα παρατηρεῖται μία κινητικότητα ἀνάμεσα στὸ βενιζελισμὸ καὶ τὴν ἀριστερά. Τὴν κρίσιμη στιγμή τοῦ 1936, ὅταν ἡ βενιζελική παράταξη ἐπιζήτησε τὴν ἐπάνοδό της στὴν ἐξουσία, περισσότερο εὐαίσθητοι στὸ κάλεσμα στάθηκαν ὅσοι ψηφοφόροι εἶχαν ἐντελῶς πρόσφατα μετακινηθεῖ πρὸς τὴν ἀριστερά.

Ἐνδεχομένως λοιπὸν θὰ μπορούσαμε βásiμα νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι στὶς προσφυγικὲς γειτονιὲς κυοφορεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1936 τὸ «ἀντιδεξιὸ μπλόκ», τὸ «ἀντιδεξιὸ σύνδρομο», ποὺ θὰ ἀναδειχθεῖ καὶ θὰ κυριαρχήσῃ στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐπόμενη δεκαετία. Στὶς πρώτες μετεμφυλιακὲς ἐκλογὲς οἱ πρόσφυγες θὰ ἀποτελέσουν τὴν κρίσιμη μάζα ποὺ θὰ στηρίζει τὴν πολιτικὴ τάση τῆς κεντροαριστερᾶς (ΕΔΑ-ΕΠΕΚ)³⁵.

β) Οἱ βενιζελισμοὶ τῶν προσφύγων

Ἄν ὁ βενιζελισμὸς τῶν προσφύγων, παρὰ τὶς διαρροὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν, θεωρηθεῖ δεδομένος (ἀφοῦ 8 στοὺς 10 πρόσφυγες κατὰ μέσο ὄρο ὑποστηρίζουν τὴν βενιζελική παράταξη τὸ 1936), ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται νὰ διευκρινήσουμε εἶναι γιὰ ποῖον βενιζελισμὸ τῶν προσφύγων μιλάμε — ἢ διαφορετικὰ ποιὲς τάσεις τοῦ βενιζελισμοῦ πριμοδοτοῦνται κάθε φορὰ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τῆς πρωτεύουσας.

Στὸν πίνακα 2 φαίνεται καθαρὰ ὅτι τὴ μερίδα τοῦ λέοντος καρπώνεται σταθερὰ τὸ Κόμμα Φιλελευθέρων. Ἀκόμη καὶ ἂν ἦταν ἀναμενόμενη τὸ 1928 ἡ προσήλωση τῶν προσφύγων στὸν χαρισματικὸ ἡγέτη ἔναντι τοῦ Γ. Καφαντάρη, παρὸλα αὐτὰ προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι ὁ φιλελεύθερος Καφαντάρης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη διατελέσει πρῶθυπουργός, θὰ λάβει προσω-

35. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. ιδιαίτερα Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογές...*, σσ. 75-76, 170-171, 187-188, 190-191, 245.

πικά μόνο τρεις «σταυρούς» στο Βύρωνα, δύο στην Καισαριανή και τέσσερις στη Νέα Ίωνια. Δύο χρόνια πριν, στις εκλογές του 1926, ο Καφαντάρης, ως αρχηγός τότε των Φιλελευθέρων και συναρχηγός με τον Α. Μιχαλακόπουλο στο συνδυασμό της Ένώσεως Φιλελευθέρων, είχε αποθεωθεί στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Έξάλλου, στις ίδιες εκλογές του 1926, το κόμμα του Α. Παπαναστασίου, του «πατέρα» της Άβασίλευτης Δημοκρατίας, είχε υποστεί δεινή ήττα στους συνοικισμούς αυτούς (βλ. πίνακα 2). Όπως και ο Καφαντάρης το 1928, ο Παπαναστασίου πήρε κατά κανόνα περισσότερες ψήφους στις γειτονιές των γηγενών παρά σε εκείνες των προσφύγων. Το ίδιο φαινόμενο, της «νομιμοφροσύνης» δηλαδή των προσφύγων, παρατηρείται σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου. Το Κόμμα Φιλελευθέρων συγκεντρώνει πάντοτε τη συντριπτική πλειοψηφία των βενιζελικών ψηφοφόρων, είτε συμμετέχει προσωπικά ο ίδιος ο Βενιζέλος είτε όχι. Αυτή η νομιμοφροσύνη πάντως σχετικοποιείται στις εκλογές του 1932³⁶, για να αναδειχθεί και πάλι το 1936.

Περισσότερο όμως από τη σχετικοποίηση καθαυτή, εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον στην εκλογική ανάμετρηση του 1932 και επιβεβαιώνεται το 1936 είναι η συγκεκριμένη κατεύθυνση προς την οποία τρέπεται τμήμα του προσφυγικού εκλογικού σώματος: πρόκειται για τη στρατοκρατική τάση του βενιζελισμού, που εκπροσωπείται εκλογικά από τον Γ. Κονδύλη. Το 1932, το Κόμμα του (Έθνικό Ριζοσπαστικό) θα αποτύχει στις δύο περιφέρειες της πρωτεύουσας (2,7%) και δεν θα κερδίσει καμία έδρα. Μόνο σε 16 ένορίες από τις 83 της περιφέρειας πρωτεύουσας ο Κονδύλης θα ξεπεράσει το 3% των ψήφων³⁷. Οι 13 από αυτές τις 16 ένορίες (ένότητες ανάλυσης) είτε είναι άμιγώς προσφυγικές, είτε έχουν έντονο προσφυγικό χαρακτήρα (Περιστέρι, Πολύγωνο, Άμπελόκηποι κλπ.). Η δήλωση του Βενιζέλου τις παραμονές των εκλογών του 1932 ότι «εάν οι στρατιωτικοί όμιλούν περί πιθανής δράσεως εις μετεκλογικήν περίπτωσιν κινδύνου του πολιτεύματος, οδδεμία αντίρρησης»³⁸, δήλωση που έδινε πράσινο φως στους βενιζελικούς στρατιωτικούς να επέμβουν σε περίπτωση επιτυχίας των Λαϊκών, ίσως «νομιμοποιεί» εν μέρει αυτή την προτίμηση των προσφύγων υπέρ του Κονδύλη μεταξύ των τριών μικρών βενιζελικών κομμάτων.

Αντίθετα, η πρωιμοδότηση και στα βενιζελικά κάστρα του «προδότη» πια Κονδύλη το 1936, όταν έχει ξαναφέρει πραξικοπηματικά πίσω το βασιλιά, μάς οδηγεί σε άλλα «μονοπάτια», έξω από το σχήμα βενιζελισμού-άντιβενι-

36. Στις εκλογές του 1932 στο Κόμμα των Φιλελευθέρων συσπειρώνεται το 75 ως 85% περίπου των βενιζελικών προσφύγων, ενώ στις προηγούμενες εκλογές ή συσπείρωση στο ίδιο κόμμα ήταν σχεδόν ολοκληρωτική.

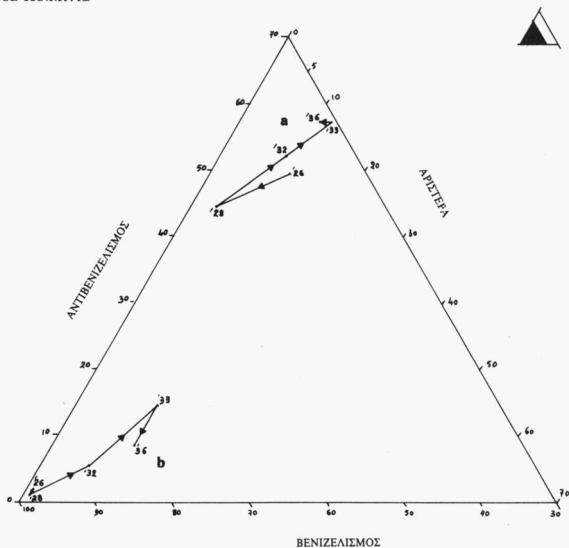
37. S. Karavas, *Le comportement électoral...*, σ. 164.

38. Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα...*, σ. 147· πρβλ. *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. 15, Αθήνα, Έκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 318-319.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: 'Αντιθέσεις και αναλογίες τής λαϊκῆς ψήφου (γηγενῶν-προσφύγων) 1926-1936

a : Ἅγιος Ἐλευθέριος Καμινίων

b : Νέα Κοκκινιά

ζελισμοῦ. Πράγματι, σὲ μιὰ περίοδο ὅπου οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ βρίσκονται σὲ κρίση, ἢ διάσωση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος χρησιμοποιεῖται ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ πραξικοπημάτων καὶ τὸ κοινοβούλιο θεωρεῖται ἀποτυχημένος θεσμὸς ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Βενιζέλο, ἐνῶ ὁ ἰταλικὸς φασισμὸς καὶ ὁ Μουσολίνι ἀνάγονται σὲ πρότυπα προόδου³⁹ καὶ ὁ τύπος, βενιζελικὸς καὶ ἀντιβενιζελικὸς, ἀφιερώνει σχεδὸν καθημερινὰ ὀκτάσθηλα στὰ ἐπιτεύγματα τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλήσσει ἢ ὑπερψήφισι τὸν Κονδύλη ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα τῆς πρωτεύουσας. Γιατὶ ἀκριβῶς στὶς λαϊκὲς γειτονιές, βενιζελικὲς ἢ ἀντιβενιζελικὲς ἀδιακρίτως, εἶναι ποὺ συγκεντρώνει ἡ Γενικὴ Λαϊκὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωσις τοῦ

39. Γ. Δαφνής, *Ἡ Ἑλλάς...*, σ. 183.

Κονδύλη τὰ ὑψηλότερα ποσοστά⁴⁰. Τὸ «γλύστρημα» τῶν προσφύγων πρὸς τὸν Κονδύλη ὁπωσδήποτε ἐπιβάλλεται νὰ ἰδωθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς συγκριμένης ἱστορικῆς συγκυρίας. Ποιὸς ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πρόσφυγες δὲν θὰ «ἀγκάλιαζαν» μιὰ δικτατορία τοῦ Πλαστήρα τὸ 1933 ἢ τὸ 1935;

Ἄν λοιπὸν στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ὑπάρχει τὸ 1926 χάσμα ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς γειτονιὲς τῶν προσφύγων τῆς πρωτεύουσας καὶ τὶς ἀντίστοιχες τῶν γηγενῶν, δέκα χρόνια ἀργότερα ἢ ἀπαρχὴ σύγκλισης εἶναι ὀρατὴ ὡς πρὸς δύο ἀντιθετικοὺς πόλους, ποὺ μεταφράζονται πολιτικὰ μὲ κατάλυση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ ἐπιβολὴ εἴτε πλαστηρικῆς-κονδυλικῆς δικτατορίας, εἴτε δικτατορίας τῆς ἐργατικῆς τάξης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου (% ἐπὶ τῶν ἐγκύρων) τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου —συγκεντρωτικὸς πίνακας ἀνὰ παράταξη

		Βύρων	Καισαριανή	Νέα Ἰωνία	Νέα Κοκκινιά	Περιοχὴ Πρωτευούσης	Σύνολο χώρας
1926	BENIZ	93,0	95,2	93,7	94,8	53,8	46,6
	ANTIB	2,6	1,5	1,8	1,7	41,8	41,7
	KOMM	1,6	1,5	1,9	1,5	3,8	4,4
1928	BENIZ	97,4	98,5	98,1	98,0	63,7	63,5
	ANTIB	2,0	1,2	1,2	1,1	33,3	33,0
	KOMM	0,7	0,3	0,5	0,7	2,2	2,4
1932	BENIZ	83,9	88,0	86,3	86,7	54,5	52,7
	ANTIB	8,8	5,4	6,8	4,7	38,2	35,4
	KOMM	6,1	5,5	6,1	6,8	6,5	5,0
1933	BENIZ	73,2	79,0	76,0	74,4	46,1	45,1
	ANTIB	15,8	8,5	11,3	14,3	44,3	45,9
	KOMM	10,5	12,0	12,4	11,2	9,0	6,1
1936	BENIZ	76,9	83,0	83,6	79,5	48,4	44,3
	ANTIB	14,1	8,5	9,7	8,3	40,9	47,8
	KOMM	7,9	7,6	6,2	10,7	7,5	5,9

40. Πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἂν οἱ πρόσφυγες πριμοδότησαν τὸν Κονδύλη τὸ 1932 καὶ 1933 ἀποβλέποντας στὴν προσφυγικὴ ἀποζημίωση τὴν ὁποία τοὺς ὑποσχόταν, κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ γιὰ τὸ 1936.

- Φιλ. [1926: Ένωσις Φιλέλευθέρων (Γ. Καφαντάρης - Α. Μιχαλακτοπούλου) 1928: Φιλέλευθέρων (Ε. Βενιζέλος) 1932: Κόμμα Φιλέλευθέρων (Ε. Βενιζέλος) 1933: Έθνικος Συνασπισμός (Ε. Βενιζέλος, Γ. Καφαντάρης, Α. Παπαναστασίου, Α. Μιχαλακτοπούλου, Α. Μυλωνάς) 1936: Κόμμα Φιλέλευθέρων (Θ. Σοφούλης)]
- Δ.Ε. [1926: Δημοκρατική Ένωσις (Α. Παπαναστασίου) 1932, 1936: Αγροτικός και Έργατικός Κόμμα (Α. Παπαναστασίου)]
- Δατ. [1926, 1928, 1932, 1936: Δατκών Κόμμα (Π. Τσαλδάρης) 1933: Ηνωμένη Αντιπολίτευσις (Π. Τσαλδάρης, Ι. Μετσόδης, Γ. Κονδύλης)]
- ΚΚΕ [1926, 1936: Κόμμα Ελευθεροφρόνων (Ι. Μετσόδης)]
- ΚΚΕ [1926, 1928: Ένωσις Μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων 1932, 1933: Ένωσις Μέτωπο εργατών-αγροτών 1936: Παλλαϊκό Μέτωπο]
- Προ. [1932: Προοδευτικός Κόμμα (Γ. Καφαντάρης)]
- Ε.Ρ. [1932: Έθνικόν Ριζοσπαστικόν Κόμμα (Γ. Κονδύλης)]
- Δ.Σ. [1936: Δημοκρατικός Συνασπισμός (Γ. Καφαντάρης, Α. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Α. Μυλωνάς)]
- Γ.Α.Ρ.Ε. [1936: Γενική Δατική Ριζοσπαστική Ένωσις (Γ. Κονδύλης, Ι. Θεοτόκης, Ι. Ράλλης)]
- Ε.Ε. [1936: Έθνικόν Ένωτικόν Κόμμα (Π. Κανελλόπουλος)]

Σημειώσεις - επεξηγήσεις για τους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος

— Τα αντίστοιχα εκλογικά τμήματα για τις έξι ένορίες και για κάθε εκλογική άναμτρηση είναι τὰ ἑξῆς:

	1926	1928	1932	1933	1936	Ἐκλογικὲς Περιφέρειες
1. Βύρων	25-26	34-36	36-38	36-38	160-161	Ἀθηνῶν
2. Καισαριανή	27-28	37-39	39-41	39-41	140-142	Ἀθηνῶν
3. Νέα Ἰωνία	94-97	128-133	149-154	149-154	151-156	Ἀθηνῶν
4. Νέα Κοκκινιά	40-46	40-46	40-46	62-70	55-63	Πειραιῶς
5. Ἅγία Τριάς Κεραμεικοῦ	65-66	87-89	107-109	107-109	72-73	Ἀθηνῶν
6. Ἅγ. Ἐλευθέρσιος Καμινίων	29-31	29-31	29-31	37-40	26-28	Πειραιῶς

— Ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα πὺ ἀναφέρονται στὴν περιοχή πρωτεύουσας ἔχουν ἀφαιρεθεῖ αὐτὰ πὺ ἀφοροῦν στὶς ἐπαρχίες Αἰγίνης, Τροιζηνίας, Κυθῆρων, τοῦ δήμου Σπετσῶν καὶ τῆς κοινότητας Ὑδρας (τμῆμα τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας Πειραιῶς): βλ. *ἑδῶ τὸν πίνακα τῆς σημ. 9.*

— Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1928 καὶ 1933, ὁπότε ἰσχύει πλειοψηφικὸ σύστημα, τὰ ποσοστὰ ἔχουν ὑπολογισθεῖ βάσει τῶν μέσων ὄρων τῶν ψήφων πὺ ἔλαβε κάθε ὑποψήφιος βουλευτής. Σχετικὰ μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἐκλογικῆς δυνάμεις τῶν κομμάτων, πρβλ. Α. Παπαναστασίου, *Δημοκρατία καὶ ἐκλογικὸ σύστημα...*, σ. 24 καὶ σημ. 4· πρβλ. ἐπίσης Χ. Ν. Γεωργαντίδης, Ἠλ. Νικολακόπουλος, «Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐκλογικῆς δυνάμεις τοῦ ΚΚΕ μεταξὺ τῶν δύο πολέμων», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τχ. 36-37 (1979), σσ. 484-468 (ἰδιαίτερα παράρτημα ΙΙΙ).

— Στὸν Πίνακα 2 ἀναφέρονται μόνο οἱ συνδυασμοὶ πὺ «κατεβαίνουν» στὶς ἐκλογικὲς περιφέρειες Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Παραλείπονται ὀρισμένοι μικροὶ συνδυασμοὶ «ἀνεξαρτήτων», οἱ μεμονωμένοι ὑποψήφιοι καὶ γενικότερα οἱ συνδυασμοὶ μὲ πολὺ περιορισμένη ἐκλογικὴ ἀπήχηση. Ὅποτε θεωρήσαμε ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς συνδυασμοὺς ἀνήκουν σὲ κάποια ἀπὸ τὶς τρεῖς πολιτικὲς οἰκογένειες, τὰ ποσοστὰ τους συνυπολογίστηκαν στὴν ἀντίστοιχη παράταξη, στὸν πίνακα 1. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ποσοστὰ τῶν τριῶν παρατάξεων σὲ ἔθνικο ἐπίπεδο. Τὰ ποσοστὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἐνωτικοῦ Κόμματος τὸ 1936 δὲν ἔχουν προστεθεῖ σὲ καμία ἀπὸ τὶς δύο παρατάξεις τοῦ Διχασμοῦ· πρβλ. S. Karavas, *Evolution du comportement électoral...*, σσ. 394 κ.ἑ. Γιὰ τὶς ὁμαδοποιήσεις τῶν κομμάτων ἀνά παράταξη πρβλ. Ev. Voloudakis, *Recherche sur le suffrage politique en Grèce, 1910-1975*, Thèse pour le doctorat d'Etat, Université Paris 2, 1977 (δακτ.)· G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 31-53· Α. Ρήγος, «Πολιτικὲς ἐκφράσεις στὴ Β' Ἑλληνικὴ Δημοκρατία», στὸν τόμο *Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, ἑπιμ. Γ. Κοντογιώργης, Ἀθήνα 1977, σσ. 198-213· Ἠλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογὲς...*, σσ. 105-107, 362-363.